

Dr. Bucsay Mihály A németországi reformáció története új megvilágításban

— Franz Lau és Ernst Bizer könyvének ismertetése —

Igényes, modern egyház-történeti kézikönyv egy részlete fekszik előttünk¹. Valószínűleg „a Krüger”² örökébe fog lépni, bár kitűnő felépítése miatt alighanem az előbbit is sokan fogják még forgatni. Az új kézikönyv 23 részre van tervezve. A két szerkesztő közül K. D.Schmidt egymaga is adott már ki egy sok értékes, új szempontot felvető egyetemes egyháztörténeti szintézist³. Korai halála nagy vesztesége az egyház-történetírásnak. A másik szerkesztőt, Ernst Wolf professzort a magyar protestáns teológusoknak nem kell bemutatni. A nagy mű előttünk fekvő K-jelű kötete a tervezet szerint a 11. részleg. Az egyes kötetek nem kronológiai rendben, hanem úgy látszik, elkészülésük szerint jelennek meg.

Az egész mű koncepciójához annyi megjegyezni valónk van, hogy míg egyfelől örvendetesnek mondható, hogy külön részlegek tárgyalják a skandináv, a francia, a holland, az angol, az észak-amerikai, a brazil és a több latin-amerikai, valamint a fiatal egyházak történetét, sőt a misszió és az ökumenikus mozgalom történetét is, addig a magyar, a cseh, a lengyel protestantizmus történetének tárgyalása nem szerepel a tervezetben. A skandináv, a németalföldi egyházak történetét svéd, illetve holland tudós dolgozza fel, Kálvint pedig egy francia. Bár kibővíthetett volna ez a munkaközösség magyar, cseh és lengyel kutatók közreműködésével! Ez aligha azért maradt el, mert a jeles szerkesztők híjával lettek volna a megfelelő koncepciónak. Nem érdektelenségben kell a mellőzés okát keresnünk, hanem az áldatlan politikai megosztottságban, amely a jószándékú emberekre nehezedik leginkább, írókra és olvasókra egyaránt, megbénítva a kutatást és visszavetve a közvélemény helyes alakulását.

Az e előttünk fekvőkötet szerzői közül Franz Lau lipcsei, Ernst Bizer pedig bonni egyháztörténész. Egészen rendkívüli az a sokoldalúság, de ugyanakkor szerkesztés- és fogalmazásbeli tömörség is, amellyel Franz Lau feladatát megoldotta. Ő a re formációt Németországon kívül is nyomon követi. Ismeri a legfrissebb magyar egyháztörténelmi irodalmat, és elég sűrű n idézi. Míg Lau egy mintaszerű, erősen összefogott szintézist alkotott, addig Bizer, aki az 1532-től 1555-ig terjedő időszakot adja elő csaknem kétszer akkora terjedelemben (67—170. lap), szívesen elidőzik a részleteknél. De minthogy ezt a szakaszt a kézikönyvek eddig meglehetősen kurtán intézték el. hálásak vagyunk a tüzetesebb tárgyalásért, mert Bizer ennek az anyagnak kitűnő ismerője. A térhiány miatt azonban mégsem lehet eléggé részletes. Munkája emiatt vázaltszerűbb, mint a Lau-é, sőt a kevésbé beavatott olvasó számára olykor elég nehezen követhető.

Különösen a Franz Lau munkájában annyi az új szempont, hogy a reformáció történetének ez az első másfél évtizede szinte új megvilágításban áll előttünk. A leginkább eredeti és jelentős munkájában a tárgyalt szakasz új periodizálása. A szerző szerint 1517. október 31-től a wormszi birodalmi gyűlésig, 1521 nyara elejéig még nincs reformáció, hanem csak „Luther-ügy” van. A wormszi birodalmi gyűléstől a nagy paraszt-forradalom leveréséig, 1525 nyara elejéig a reformáció egy áradásszerű népmozgalom. Sokszínű, de még össze nem fogott. Fő erői a prédikátorok, akik között sok a volt szerzetes. A prédikátorok jelentősebbjeinek megvan a maga saját teológiája. Szociális követelések, olyan középkori gondolkodásbeli maradványok, mint törvényeskedés, aszkézis és egyéb érdemszerző buzgólkodás megtalálhatók náluk sokszor olyan követelés formájában is, mintha éppen ezekben a vonatkozásokban kellene túlmenni Lutheren a teljes reformáció felé. A reformációs mozgalom elsősorban a városok népét ragadja meg. Az igehirdetők elsősorban városi szószékeken munkálkodnak. Ahol a nyilvános igehirdetés túl veszélyes, előkészíti vagy felváltja a bizalmas körben való vita, tanulmány, közös meditáció. Ebből a

szinte áttekinthetetlenül forma gazdag népmozgalomból erélyes mederszűkítések árán alakultak ki 1525 után a reformált egyházak, sajnos nem egyetlen alapon, hanem wittenbergi és helvét, valamint anabaptista formákban.

A reformáció azonban nem a nép közötti prédikálást mint olyat hozta be az egyházi életbe, hanem a lényegében mégis evangéliumi tartalmú prédikálást. Az igehirdetés már a középkor végén egyre nagyobb helyet kapott az istentiszteleten belül. Franz Lau az újabb idevonatkozó kutatások eredményein kívül arra is hivatkozik, hogy a középkor végén az új templomokat csarnok formájúra, a prédikációt hallgató gyülekezet elhelyezésére építették (12. lap). Magyar vonatkozásban tényleg csak ilyen érdeklődés mellett tudjuk megérteni azt a roppant keresletet, ami Temesvári Pelbárt prédikációs kötetei iránt mutatkozott.

Ugyancsak az újabb kutatás mutatott rá egy másik egyházi műfajra, amely tartalmi vonatkozásban játszott közre különösebb mértékben a reformáció előkészítőjeként. Az ún. vigasztaló vagy halál-könyvekre utal Lau, a halálos betegek és a hátramaradt gyászolók számára készített meditációkra⁵. Mint már egyes középkor-végi prédikációkban is, ezekben a vigasztaló írásokban azonban egészen különös hangsúly esett az emberi érdem elégtelenségére, és arra, hogy csak az ingyen való isteni kegyelembe vetett hit adhat igaz megnyugvást (13. lap).

A reformáció történetének az a három területe, amely Lau és Bizer véleménye alapján is ma a kutatás előterében áll, és amelynek modern irodalma a legszámottevőbb, az anabaptizmus az unitarizmusmal együtt, a római katolikus ellenhatás mint belső reformmozgalom és végül Melanchthon személyisége és ezzel együtt a humanizmus bizonyos hatása a reformáció teológiájára.

Az anabaptizmus történetének kutatásában az amerikai mennoniták a legtevékenyebbek és legáldozatkészebbek. Lau megjegyzi, hogy a szinte áttekinthetetlen irodalmi termésből a nagy forrásközlő kötetek a legbecseesebbek, ellenben a feldolgozások zöme tendenciózus. A szerzők azt óhajtják bizonyítani, hogy az anabaptizmus a maga előállításában sem a középkori szektáktól, sem a középkori vagy a Münzer-féle, illetve a münsteri fegyveres mozgalmaktól nem függött. A mennoniták a maguk mai pacifizmusát mintegy beleinterpretálják a XVI. századi anabaptista megnyilatkozásokba, és azok spiritualizmusa helyére is a maguk mai biblicizmusát teszik. Emiatt bizonyosra vehető, hogy az elmúlt évek kutatási eredményei helyesbítésre szorulnak (31. lap).

A római katolikus egyháztörténészek igen szorgalmas kutató és publikáló tevékenységének fő témája a római katolikus belső egyházi reformtörekvések megindulása és első szakasza. VI. Hadrianus pápa (1522—23) a második nürnbergi birodalmi gyűlés elé a római egyházi gyakorlatot sok mindenben elítélő, megbánással, javulási szándékkal teli reform-programot terjesztett nunciusa által, de csakhamar bekövetkezett elhunytja miatt e programból semmit sem valósíthatott meg⁶. Ehelyett a reformáció irányában az a gyűlölködő szemlélet honosodott meg egyre inkább, amelynek a löweni egyetem tanárai, továbbá Johann Eck, Johann Faber, Thomas Murner, Hieronymus Emser, Johann Cochläus a nevesebb képviselői, fejedelmi széken pedig György szász herceg. Johann Eck Lutherellenes kézikönyve 1525 és 1576 között 46 kiadásban jelent meg (*Enchiridion locorum communium adversus Lutherum et alios hostes ecclesiae*). E sokszor igen alantas hangú irodalmi támadásoknál választékosabb, hatására nézve sokkal jelentősebb volt Rotterdami Erasmusnak 1524-ben megjelent irata a szabad akaratról, amellyel a humanista király el akarta magát határolni teológiailag Luthertől (*Diatriba de libero arbitrio*). Erasmusban Luther mellett és ellenében ez évtől kezdve az egyház reformálás egy másik tekintélye emelkedett fel, aki szerint a reformáció híve benn maradhatott a pápa által irányított egyházban. A humanisták táborra kettészakadt. Erasmus és a vele tartók, számuk igen jelentős, a dolog természete szerint már az ellenreformáció fontos munka kommandóját képezik.

Erasmusnak Luther predestináció-tana ellenében, a moralizmus és a szemipelagiánusz teológia jegyében felhozott érvelése azonban hatott olyan jelentékeny személyiségre is,

mint Melanchthon Fülöp⁷. Melanchthon a kutatás véleménye szerint már 1525-től kétség-telenül ugyanaz a „szünergista”, akinek ez az álláspontja tanítványain keresztül lényege-sen befolyásolta a lutheránusok Formula Concordiae című hitvallási iratát, és azzal együtt a lutheránus egyházak teológiai irányát (53. lap). Érdekes és sajnálatos tény, hogy míg Melanchthon úrvacsorai felfogása megkönnyítette a közeledést Wittenberg és Genf között, addig a jeles wittenbergi teológus szertartási konzervativizmusa, helyesebben az etéren tanúsított engedékenysége, végül és főleg predestináció ellenes álláspontja igen erősen megnehezítette ugyanazt. Ezért is helytelen az az itt-ott még mindig elhangzó beállítás, mintha a magyarországi református egyház éppúgy Wittenbergből kapta volna a legfőbb indításokat, mint a lutheránus, mégpedig az előbbi Melanchthontól.

A reformációt akkor lehet valahol bevettnek tekinteni, ha a mise helyére az úrvacsorának két szín alatti kiszolgáltatása lépett. A reformált egyháziasság egyéb külső formái Wittenbergben és az általa befolyásolt területeken elég nehézkesen alakultak ki. Ebben Zürich, illetve Zwingli valamivel frissebb volt. Az első zürichi hitvita (1523. január 29.) után, de még inkább a második (1523. október 26—28) után nagyon gyorsan végbement itt a templomok megtisztogatása a képektől és szobroktól, a kolostorok feloszlata, iskolává alakítása, a püspöki juris dictio mellőzésével házassági törvényszék felállítása. A svájci városokban (Zürich, Bern, Basel, St.Gallen stb.) éppúgy a polgárság tömegei hordozzák a reformációt, mint a német birodalmi városokban, míg a városi patríciusok, a birtokos nemesek, a parasztság és természetesen a római klérus nagy része az „újítások” ellen nyilatkoztak (28—29. lap).

A wittenbergi reformáció esetében a hagyományörző rétegek érzékenységét Luther maga vette védelmébe. A Karlstadt-féle képrombolást követő időszakban hozzájárul, hogy újból magán-miséket tartsanak, és visszaállítja a mise latin nyelvét. 1523 szeptemberében latin nyelvű istentiszteleti agendát bocsát ki a sokatmondó „Formula Missae et communionis” címmel. A fő eltérés a középkori agendával szemben itt az, hogy elmarad az ún. canon missae a hozzácsatlakozó imákkal, mert bennük a mise áldozat-jellege élesen kifejezésre jut. Luther azonban nem mondta ki az utolsó szót, ebben a vonatkozásban még jelentős utat tett meg. Mások liturgiai próbálkozásaiból, újításaiból átvette azt, amit teológiai felfogásával egyezőnek és a tömegek közé immár megütközés veszélye nélkül bevihetőnek ítélt. A hétköznapi mondandó misék helyett csakhamar igehirdetéses istentiszteleteket vezetett be úrvacsoraszétválás nélkül. Lépésről lépésre halad előre a liturgia német nyelvűvé tételében. Elsőnek a keresztesítés kapott tőle német agendát (Das Taufbüchlein verdeutscht, 1523.). Tehát míg Zwingli körül Svájcban és Dél-Németországban már a Münzerféle parasztfordalom előtt meglehetősen határozott és egységes új egyházi formák alakultak ki, addig Luther nem egyszerre, hanem a mások elkövette túlzások korrekciójának útján jutott el az általa helyesnek tartott új formákhoz. „Az a jelleg, hogy a lutheri reformáció sajátos történeti körülményei folytán nem világos tervezésre épült, hanem a hibás képződmények korrektúrájára, még hosszú ideig jellemző marad; a wittenbergi rend nem akart, nem óhajtott több lenni nem kötelező javaslatnál” — állapítja meg Franz Lau (32. lap). A mise első német fordítóit, a német liturgia úttörőit, Osiander Nürnbergben vagy Münzer Allstädtben 1524-ben Luther kifejezett rosszallását vonták még magukra.

Ugyanez a megállapítás, hogy ti. Luther teológiája a hibásnak tartott idegen nézetek korrekciójának útján jegecesedett ki. érvényes úrvacsorai vonatkozásban is. Csakhogy míg a liturgia és a liturgiai nyelv vonatkozásában Luther magáévá tette az új ösztönzések egyikét-másikat, vagy azok egyik-másik részét, addig álláspontja az úrvacsoratanban inkább egyre merevebb lett. Talán az játszott ebben a főszerepet, hogy az övétől eltérő elgondolással elsőnek Karlstadt-nál találkozott még szélsőségesebb nézetek és formai újítások együttesével. Az ekkor felébredt gyanakvását vitte aztán Zwingli korábbi nézeteire, de átvitte Oecolampadius, Bucer, a későbbi Zwingli és Bullinger már lényegesen különböző felfogására is.

Az 1525-től kezdődő szakaszt a korábbi reformációs népmozgalomnak szoros mederbe szorítása, a hittani, szertartási és szervezeti egység és szabályozás, ezzel együtt reformált egyházak, egyháztestek kialakulása jellemzi. A fejedelmek és a városi magistratusok vittek e folyamatban irányító szerepet. A fordulatot Münzer parasztháborúja, annak bukása hozta. Belátták a reformációnak politikai felelősséget is hordozó hívei, hogy a reformáció súlyos veszedelmek felidézésének kockázatát nélkül nem maradhat továbbra is az ösztönösség, Lau kifejezésével a „Wildwuchs” állapotában, hanem a régi egyház hierarchiáját reformált egyházi szervezettel kell pótolni. A felsőség ilyesfajta döntései nagy közjogi felelősséggel jártak, mert a Lutherre kimondott pápai és német birodalmi átok 1555-ig hatályban maradt. Meg kellett tehát alakulniuk a reformáció pártján álló fejedelmek és városok védelmi szövetségének. Ez azonban csak akkor történt meg, amikor a római katolikus fejedelmek már megalapították a magukét a reformáció ellen. A délnémet katolikus Regensburger Bund már 1524 januárjában megalakult, és egy év múlva szövetkeztek a régi egyház észak-német hívei is a Dessauer Bund-ban. A reformációt pártfogoló fejedelmek és városok csak 1526. május 4-én kötötték meg a maguk szövetségét Gothában, illetve Torgauban. Az irányító szerepet Bölcs Frigyes utódja, János szász választó, valamint Fülöp, a fiatal hesseni örgróf vitte. Fülöp világosan látta, hogy a régi helyére meg kell alkotni a reformált egyházi szervezetet. A tárgyalások eredményeként a mainzi érsek által magára ruháztatja bizonyos időre az egyház kormányzói hatalmat, hogy államában reformációs szellemben rendezze a vallásügyet. Még sokáig a vizitációk képezik a lutheri fejedelmi egyházkormányzás egyetlen, de elég hatásos eszközét a vidéki egyházakban. Az egységes mederbe terelés hatásosabb szerve, a konzisztórium csak 1532 után jelenik meg.

Egyszerűbb a hitvallási, szertartási és fegyelmi egységesítés és szabályozás a városok esetében. Párhuzamosan jelentkezett a reformáció óhaja a szélesebb polgári rétegek ama törekvésével, hogy intézményes részt kapjanak a város igazgatásában. Céhek és más egyéb társulások jártak e harc élén. A reformáció többnyire együtt járt szélesebb alapokra helyeződő 24-es, 48-as, 60-as vagy még nagyobb létszámú, demokratikusabb városi alkotmányok létrejöttével. A reformált városi egyház „Kirchenordnung”-jának elkészítéséhez Németország északi felében Wittenbergből kértek segítséget. E hittani, szertartási, iskolai és fegyelmi rendtartások nagy részét Bugenhagen készítette.⁸ A délnémet városok viszont Strasbourgtól, sőt Zürichtől is kaptak hasonló segítséget.

Harmadik típusa a lutheri reformáció végrehajtásának egységesen és nagyobb területen a svéd megoldás. Maga a király, Wasa Gusztáv, 1527—28-ban kezébe vette a reformációt. A régebbi határok átalakításával létrehozott 12 püspökség élére evangélikus püspököket rendelt, élükön az uppsalai érsekkel, akik kánonjogi felavatással, az „apostolica successio” láncában léptek tisztségükbe. Ez az erősen bürokratikus szellemben felülről végrehajtott reformáció csak a század végén hatolt be szélesebb népi rétegekbe.

A Lau által tárgyalt szakasz záróköve az 1532. évi nürnbergi birodalmi gyűlés ama határozata, amely szerint „tilos a vallás és a hit ügyében egymás ellen fegyverhez nyúlni”. Ez a halasztó jellegű és türelmes szellemű végzés mára protestáns fejedelmek és városok együttes fellépésének eredménye. 1530. december 29-én ezek az evangélium védelmére a Torgauer Bund-nál sokkal hathatósabb Schmalkaldener Bund-ba tömörültek. Az 1532-től következő szakaszt Németföldön a reformáció történetében a felsőség részéről élvezett fokozódó védelem, egyben a fokozódó felsőségi irányítás is jellemzi.

Míg a német reformáció első másfél évtizedének Franz Lau által végzett feldolgozását az eddigitől eltérő periodizálás és annak briliáns megokolása teszi jelentőssé, addig Ernst Bizer azzal szerzett nagy érdemet, hogy az 1555-ig terjedő, legtöbbször elhanyagolt, de igen fontos mozzanatokot tartalmazó időszakot dolgozta fel nagy szakértelemmel. Ilyen fontos mozzanatok például Bucer Mártonnak és választott presbitereinek egyházfegyelmező munkája, ennek példaadó hatása, ilyenek a wittenbergi és a helvét irány közötti úrvacsorai egyeztető tárgyalások, ezek politikai háttere, az egyetemes zsinat tartása körüli

több évtizedes huzavona, vallásegyeztetési kísérletek a római egyház és a reformált teológusok között a lutheránus egyházak kiépülésének további igen nehézkes útja, Fülöp hesseni őrgróf szerepének protestáns szempontból egyre negatívabbá válása, az interim előzményei, lefolyása, hatásai, a wittenbergi reformáción belüli súlyos teológiai meghasonlások és válságok Luther halála után. Az Ernst Bizer által megállapított és kitűnően dokumentált összefüggéseket a magyarországi reformáció történetében is nagy haszonnal lehet és kell majd értékesítenünk.

Legyen szabad még néhány becsúszott hibát felsorolni, hogy az új kiadásnál korrigálható legyen: 10. lap: Erasmus születési éve nem 1489. — 10. lap: Kirchenväterangaben helyett Kirchenväterausgaben-t kell szedni. — 36. lap: Zwingli Commentarius-ának szerzettetési éve nem 1520. — 36. lap: Brenz „Syngrama Suevicum”-át nem 1520-ban, hanem 5 évvel később készítette. — 57. lap: Grobianimus helyett Grobianismus-t kell szedni. Dr. Bucsay Mihály

JEGYZETEK:

1. Franz Lau — Ernst Bizer: Die Reformationsgeschichte Deutschlands bis 1555. — Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch. Kiadják K. D. Schmidt és E. Wolf. 3. kötet, K jelű közlemény. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht, 1964. 170 lap. DM 14,20.
2. Handbuch der Kirchengeschichte I—IV. Kiadta Gustav Krüger. 2. kiadás, 1931.
3. K. D. Schmidt: Grundriss der Kirchengeschichte. 3. kiadás, 1960.
4. Lásd a R. G. G. 3. kiadásában a Predigt I. cikket és az ott függelékként közölt irodalmat.
5. A. Zumkeller: Das Ungenügen der menschlichen Werke bei den deutschen Predigern des Spätmittelalters. Zeitschrift für Katholische Theologie, 81. évf. (1959.) 265—305. — L. Klein: Die Bereitung zum Sterben. Göttingeni doktori értekezés, 1958.
6. J. Lortz: Die Reformation in Deutschland. I—II. 1939. és köv. II. kötet 108.
7. W. Maurer: Melanchthons Anteil am Streit zwischen Luther und Erasmus. Archiv für Reformationsgeschichte, 49. kötet (1958.) 89—115.
8. W. Jensen: Joh. Bugenhagen und die deutschen lutherischen Kirchenordnungen von Braunschweig bis Norwegen. Luther, 29. évf. (1958.) 60—72.